

УДК 94(477.51)«188»:342.565.4-048.36

Людмила Студьонова

●

**ПРИМХИ ДОЛІ,
АБО ГЕРОЙ НЕНАПИСАНОГО АВАНТЮРНОГО РОМАНУ:
ГРИГОРІЙ ПАВЛОВИЧ ЛАМЗДОРФ-ГАЛАГАН
(1910–2004)**

●

**THE VAGARSES OF FATE,
OR THE HERO OF AN UNWRITTEN ADVENTURE NOVEL:
GRIGORIY PAVLOVICH LAMZDORF-GALAGAN
(1910–2004)**

DOI: 10.58407/litopis.250216

© Л. Студьонова, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-4479-4543>

Метою статті є спроба відтворити життєпис графа Григорія Павловича Ламздорфа-Галагана (1910–2004), внучатого племінника Г.П. Галагана (1819–1888), який був схожий на пригодницький роман унаслідок історичних катаклізмів, що сталися в Російській імперії та Україні після 1917 р. і привели його на шлях незламної боротьби з комунізмом та до обрання ролі учасника германо-радянської війни, колаборанта нацистів. **Методи дослідження:** історизм, опис та аналіз. **Наукова новизна:** звернення до постаті Г.П. Ламздорфа-Галагана як до одного з представників роду Галаганів відбувається вперше. Він цікавий тим, що є по суті останнім представником білоемігрантів, хто воював в Іспанії 1936–1939 рр. на боці Франко, у 1940 р. – з німцями у Франції, служив перекладачем у німців на території СРСР в 1941 р. і створював у білоруському Осинторфі Російську національну армію (РНА) у 1942 р., яка згодом стала ядром армії генерала Власова. Будучи внучатим племінником Г. Галагана, граф Ламздорф перебував на відстані від України, бо зростав у петербурзькій аристократичній родині, яка вивезла його маленьким хлопчиком до Югославії, а потім до Франції. У Сокиринцях, маєтку свого двоюрідного дідуся, він, вочевидь, бував не часто. Після смерті графа його молодший син Михайло став спадкоємцем батькового архіву, де зберігалися «Спогади про Сокиринці» французькою мовою його дідуся П. Ламздорфа-Галагана. Завдяки цим документам М. Ламздорфу вдалося встановити зв'язки із Сокиринцями і згодом разом з кузиною Єлизаветою Блейк, дітьми й онуками відвідати родове гніздо Галаганів, Прилуки, Чернігів і Київ та доповнити документами із сімейного архіву родовий фонд Галаганів у Центральному державному історичному архіві України та Чернігівському обласному художньому музеї ім. Г. Галагана. **Висновки:** доля графа Г. Ламздорфа є прикладом того, як місця проживання за кордоном з раннього дитинства в емігрантському середовищі формували тип його поведінки; як спадкові, інтелектуальні, сімейні та психологічні фактори визначили його особистість. Він забув свою сімейну історію, пов'язану з Україною, був одержимий ідеєю покінчити з режимом Сталіна та всесвітнім комунізмом, обравши для цього шлях співробітництва з гітлерівцями, і назавжди опинився без Батьківщини.

Ключові слова: Г.П. Галаган, Ламздорфи-Галагани, Г.П. Ламздорф-Галаган, Іспанія, Франція, Югославія, П.К. Ламздорф-Галаган, М.Г. Ламздорф-Галаган, Є. Блейк, Сокиринці, Прилуки, Чернігів.

●

The purpose of the article is an attempt to recreate the biography of count Grigory Pavlovich Lamzdorf-Galagan (1910–2004), the great-nephew of G.P. Galagan (1819–1888), which was similar to an adventure novel due to the historical cataclysms that occurred in the Russian empire and Ukraine after

1917 and led him on the path of an indomitable struggle against communism and to choosing the role of a participant in the German-Soviet war, a collaborator with the Nazis. **Methods:** historicism, description and analysis. **Scientific novelty:** the figure of G.P. Lamzdorf-Galagan is addressed for the first time as one of the representatives of the Galagan family. He is interesting because he is essentially the last representative of the White emigrants who fought in Spain in 1936–1939 on the side of Franco, in 1940 – with the Germans in France, served as a translator for Germans on the territory of the USSR in 1941 and created the Russian National Army (RNA) in Osintorf, Belarus in 1942, which later became the core of Vlasov's army. Being the great-nephew of G. Galagan, count Lamzdorf was at a distance from Ukraine, because he grew up in a St. Petersburg aristocratic family, which took him as a little boy to Yugoslavia, and then to France. He apparently did not visit Sokyryntsi, his great-uncle's estate, very often. After the count's death, his younger son Mykhailo became the heir to his father's archive, which contained «Memoirs of Sokyryntsi» in French by his grandfather P.K. Lamzdorf-Galagan. Thanks to these documents, M.G. Lamzdorf managed to establish ties with Sokyryntsi and later, together with his cousin Elizaveta Blake, children and grandchildren, visit the Galagan family nest, Pryluky, Chernihiv and Kyiv and supplement the Galagan family fund in the Central state historical archive of Ukraine and the G. Galagan Chernihiv regional art museum. **Conclusions:** the fate of count G.P. Lamzdorf is an example of how living abroad from early childhood in an emigrant environment shaped the type of his behavior; how hereditary, intellectual, family and psychological factors determined his personality. He forgot his family history associated with Ukraine, was obsessed with the idea of putting an end to Stalin's regime and world communism, choosing the path of collaboration with Nazis for this, and forever found himself without a homeland.

Key words: G.P. Galahan, Lamsdorf-Galagans, G.P. Lamsdorf-Galaghan, Spain, France, Yugoslavia, P.K. Lamsdorf-Galaghan, M.G. Lamsdorf-Galaghan, E. Blake, Sokyryntsi, Pryluky, Chernihiv.

Далекі предки

Думається, Григорій Павлович Галаган читав великого філософа Аристотеля, який запитував: «У чому суть життя?» – і відповідав: «Служити іншим і робити добро». І став Галаган займатися селянською справою в Київській губернії та земською – у Чернігівській. Брав участь у роботі редакційної комісії 1861 р. із селянського питання, був членом Чернігівського селянського присутствія.

Григорій Павлович не міг не відчувати поваги й щирого ставлення до себе. Сенатор О. Половцов згадує такий факт. То був 1863 р., день польського повстання в Київській губернії, коли Галаган виїхав із Чернігова до Києва. Біля Козельця Григорій Павлович зупинився у своєму маєтку. Тут він здавав у найми флігель акцизному наглядачеві через свого представника. Галаган мав намір провести ремонт будинку й почав його огляд. Квартирант виявився українофілом в українському вбранні і з портретом Шевченка на стіні замість ікони. Коли Григорій Павлович зібрався в дорогу на Київ, акцизний наглядач не радив йому їхати, мовляв, народ готується знищити всіх поміщиків. Він повідомляє про це тому, що Галаган заслуговує на кращу долю. Григорій Павлович посміявся над своїм квартирантом, але згодом біля Броварів побачив натовп поляків, оточених солдатами. На вулицях Києва були шляхтичі, зв'язані селянами. «У голові» та «під руками» київського генерал-губернатора Анненкова, за словами сенатора Половцова, повне безладдя. «Вражений картиною малолумства, що царював у краї, – згадував сенатор, – Галаган написав про все побачене в листі до Самаріна, який був колись правителем канцелярії київського генерал-губернатора. Вірогідно, Самарін якось передав повідомлення в Петербург, внаслідок чого Галаган не забарився отримати наказ туди прибути»¹.

Відбулася зустріч з імператором Олександром II, який прийняв Григорія Павловича привітно й слухав його дуже уважно. Гість гаряче доводив, що настала пора покінчити з польським володарюванням і, скориставшись безрозсудністю польських панів, повернути

¹ Половцов А. Дневник. 1859–1882: В 2-х т. Москва, 2022. Т. 2: 1878–1882. С. 269–270.

багатомільйонне селянське населення країни обличчям до імператорського престолу. Олександр II з Галаганом спочатку погоджувався, а потім запитав: «Послухай, Галаган, адже багато хто дорікає тобі, що ти українофіл». – «Я люблю свою батьківщину і край, де народився», – відповідав Галаган. – «Так, однак між українофілами є такі, хто мріє про сепаратизм, із кола таких не треба б заохочувати до справи, яку тобі доручили»². Григорій Павлович був рішучим, тому довів, що без місцевих людей не можна обійтися. Невелику кількість підозрюваних у сепаратизмі можна допустити.

Відтак Григорій Галаган прийняв керівництво селянською справою в Південно-Західному краї. Проте здійснити свої наміри до кінця йому не судилося. Почалися інтриги, сперечання, в яких були задіяні Анненков, граф А. Бобринський, сумнозвісний Валуєв, польські та російські поміщики й, звісно, сам Григорій Павлович. Його послідовний захист прав селянства спричинив чимало конфліктів із місцевими поміщиками. Усе завершилося тим, що Галагана викликали на розмову до Олександра II. Вислухавши нарікання з боку імператора й відчувши, що ніколи не матиме взаєморозуміння з людьми, з якими довелося робити селянську справу, Григорій Павлович подав у відставку і виїхав у Сокиринці на Полтавщині³, де він народився і де проживала його сім'я.

Цей маєток мав давню історію. Гнат Іванович Галаган, Прилуцький полковник, у 1716 р. одержав Сокиринці від гетьмана Скоропадського. Цього ж року Гнат Галаган скупив у Дігтярях землі та двори козаків і селян.

Гнат Іванович походив з полтавських реєстрових козаків, швидко відзначився в походах і став полковником. Служив гетьману Мазепі. Створив при ньому та очолив найманий кавалерійський полк. А потім із невідомих причин перейшов на бік Петра I. Кажуть, що так вчинили багато полковників заради виживання. Однак Гнат Галаган – єдиний з козацької старшини, хто брав участь у нищенні Запорозької Січі. Полонених вішав, саджав на палі, а потім відправляв трупи на плотах униз по Дніпру, щоб боялися козаки, які вижили. Розповідають також, що за таку «роботу» Гнат Галаган одержав від Петра I шаблю та золоту табакерку, які до жовтневих подій 1917 р. зберігалися в сокиринському будинку⁴. Петро I зробив Гната Івановича Галагана Чигиринським полковником і надав маєтності.

А запорожці полювали на зрадника, проте, як виявилось, без результату – Галаган залишився жити. Народна легенда свідчить: запорожці прокляли галаганівський рід до сьомого коліна. До сьогодні живуть чутки, що написане кров'ю прокляття запорожців зберігається в якомусь із архівів. Тарас Шевченко в поемі «Іржавець» назвав Гната Івановича «поганим полковником». У літературних джерелах можна прочитати, що прокляття таки здійснилося: син Гната Галагана Григорій був психічно хворим і тримався на батьковій посаді тільки за хабарі. Внук і правнук зробили блискучу кар'єру, але були хворобливими й померли в розквіті сил.

Так-от, Гнат Галаган – прапрадід Григорія Павловича Галагана, який згодом став господарем маєтку в Сокиринцях і Дігтярях Прилуцького повіту Полтавської губернії (тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). У 1869 р. в родині Галаганів сталося велике горе: Григорій Павлович з дружиною Катериною Василівною втратили єдиного сина Павла. Він захворів на тиф і помер, коли йому було 16 років. Юнак виховувався у справжній українській сім'ї. Рідною була українська мова, вільно володіли і французькою. Як згадували сучасники, на літо батько селив сина у спеціально збудовану козацьку хату за зразками будинків козацької старшини. Павло, за наполяганням батька, займався фізичною роботою, зокрема порався на городі.

У деяких джерелах можна прочитати, що батьки хлопчика повірили в запорозьке прокляття і втратили сенс життя. Але збереглися такі спогади Григорія Павловича: «Усе переловило й пропало! Нам лишалося тільки одне із двох: або віддатися цілковитій і безкімечній печалі, до якої, зрозуміло, прагнула душа, або, долаючи цю печаль, пориватись до того, щоб наш нещасливий син продовжував жити в інших, у своїх ближніх і для своїх ближніх. Ми вибрали останнє, і з цією метою я заснував Колегію Павла Галагана»⁵. Пояснив таке рішення тим, що Павлусь зупинився на шляху своєї освіти з повним зав'язанням, тому нехай інші діти, у яких відсутні кошти, продовжують те, чого не судилося докінчити

² Половцов А. Дневник... С. 270.

³ У др. пол. XIX ст. с. Сокиринці входило до складу Прилуцького повіту Полтавської губернії. Нині – у складі Прилуцького р-ну Чернігівської обл.

⁴ Лукомский Г. Сокиренцы (Полтавской губернии, Прилуцкого уезда, им. графини Е.П. Ламздорф-Галаган) / Григорий Лукомский). *Столица и усадьба*. 1914. № 24. С. 6. Фот.

⁵ Білокінь С. Колегія Павла Галагана. Київ, 1988. С. 144 // *Цифрова бібліотека «Київ»*. URL: <https://dlib.kiev.ua/kolegi>.

йому. Символічно, що до Колегії брали шістнадцятирічних юнаків із незаможних родин і готували їх до університету⁶.

У 1888 р. Григорій Павлович тяжко захворів і склав заповіт, за яким матеріальні права Колегії заповідав своїй дружині Катерині Василівні Галаган (у дівоцтві – Кочубей). Це призначення затвердив імператор Олександр III 22 грудня 1888 р., після смерті 69-річного господаря Сокиринців, яка сталася 7 жовтня 1888 р. Так обірвалася чоловіча гілка роду Галаганів.

У 1895 р. імператор Микола II призначив помічником Катерини Василівни генерал-лейтенанта, графа Костянтина Миколайовича Ламздорфа. Він був чоловіком племінниці Григорія Павловича Галагана, Катерини Павлівни Комаровської – дочки Марії Павлівни Галаган (Комаровської).

Предки, що були поруч

Костянтин Миколайович Ламздорф належав до старовинного знатного роду з Вестфалії, який осів у Росії з XV ст. Він був професійним військовим, хоробрим офіцером, учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Отримав тяжке поранення, мав високі нагороди. Тому його перевели на службу до імператорського оточення. На той час Костянтин Ламздорф мав сім'ю – дружину Катерину Павлівну Комаровську, по матері Галаган. У них підростав син Сергій. Пізніше народилися ще двоє – Павло і Микола. На службі та в сім'ї все складалося вдало. Імператор Олександр III часто доручав йому важливі справи в дипломатичних стосунках з європейськими монархами, особливо з німецьким імператором Вільгельмом.

У 1886 р. за станом здоров'я Костянтин Миколайович змушений був вийти у відставку. І з тих пір назавжди оселився в Сокиринцях. Лише взимку відвідував кращі курорти Європи. Своє життя він присвятив Галаганам. Допомігав у господарських справах, а також у справах Колегії Павла Галагана. Після смерті Григорія Павловича Костянтин Миколайович подав клопотання на ім'я Олександра III, і в 1894 р. імператор дозволив приєднати до прізвища Ламздорф прізвище Галаган, щоб у такому вигляді воно переходило лише до старшого в роду. Так з'явилася графська сім'я Ламздорфів-Галаганів.

В останні роки життя Костянтин Миколайович тяжко хворів, і це заважало йому активно працювати. Із Сокиринців він практично нікуди не виїздив, лише якщо були вкрай важливі справи. 13 серпня 1900 р. у віці 59-ти років граф помер. Поховали Костянтина Миколайовича в склепі домової церкви с. Сокиринці в оточенні рідних, друзів, колег. Серед безлічі вінків кидався у вічі розкішний вінок з орхідей, лілій і тубероз, переданий імператором Вільгельмом.

Після себе граф Костянтин Ламздорф залишив трьох синів: Сергія, Павла і Миколу. Найтрагічнішою виявилася доля Сергія – старшого з братів. Він народився 1876 р. в Петербурзі. Залишився в пам'яті тих, хто його знав, красенем, якого кохали жінки, мав блискучу освіту, розумівся на поезії. Служив у гвардії. Як старший, Сергій усаджував прізвище Галаган, але йому не судилося продовжити рід Галаганів: він став батьком трьох дочок.

Уже набирала обертів Перша світова війна, коли Павло та Микола Ламздорфи, узгодивши своє бажання із Сергієм, звернулися до імператора з проханням надати їм також право носити прізвище Галаган. Микола II таке право надав, бо прихильно ставився до цієї родини. Так усі діти сім'ї Ламздорф отримали право носити прізвище Ламздорф-Галаган, чим дуже пишалися. Сергія Костянтиновича обирали земським гласним Лохвицького повіту Полтавської губернії та почесним мировим суддею від с. Піски цього ж повіту. Граф також був попечителем Колегії П. Галагана. Революційні події відбулися й на долі будівлі цього закладу, яка переходила з рук у руки. Ретельно за Колегію взялися більшовики, особливо за його педагогічний колектив.

У цей час Сергій Костянтинович загоював старі рани на лікарняному ліжку Покровського монастиря. Потім деякий час жив у Києві, переховуючись від переслідувань більшовицької влади. Зі спогадів князя Миколи Жевахова: «Під кінець він все ж таки був схоплений агентами надзвичайки та засуджений до розстрілу. Підвівши його до стінки, чекісти пред'явили графу мою фотографічну картку та вимагали вказівки моєї адреси. Благородний граф категорично заявив, що гвардія Його Імператорської величності зради не допускала і смерті ніколи не боялася. Така відповідь, вимовлена в різкій формі, приго-

⁶ Зараз в будинку колишньої Колегії П. Галагана розміщується Національний музей літератури України.

⁷ Микола Давидович Жевахов (Джавахішвілі) (1875–1945) – князь, російський державний, громадський діяч правого спрямування. Народився в Линовиці Прилуцького р-ну. Дружив із сусідом по маєтку, лікарем С.С. де-Бальменом. Деякий час проживав у Києві, у батьківському домі неподалік Покровського монастиря. Віддалений нащадок роду Горленків. Помер у м. Відень (Австрія).

ломшила більшовиків і ... вони відстрочили страту»⁸. Проте свободу Сергій Костянтинович так і не отримав. Чекісти зробили графа заручником і відправили до Москви – існує й така інформація щодо його долі після відстрочки страти. З тих пір начебто про нього нічого невідомо. За іншими даними, Сергій Ламздорф-Галаган загинув у Югославії.

Останнім володарем садиби в Сокиринцях був його наймолодший брат Микола Костянтинович Ламздорф-Галаган (1881–1951). З дружиною Софією Петрівною Трубецькою він, на жаль, синів не мав. Однак пишався дочками – їх було чотири. Він також далеко відійшов від родового маєтку в Сокиринцях: у 1918 р. граф з родиною емігрував до США. Оселилися в Нью-Йорку. Тут його й поховали.

Батько Героя ненаписаного роману

Середнього із трьох братів нарекли Павлом. Павло Костянтинович народився 4 січня 1879 р. у Петергофі, а помер 6 листопада 1954 р. під Парижем. Його послужний список досить цікавий: камер-юнкер, колезький секретар, помічник статс-секретаря Державної Ради, помічник керуючого Земським відділом МВС, а на еміграції – віцепрезидент Союзу російських дворян у Франції. У «Придворному календарі на 1915 рік» знаходимо його прізвище в списку осіб, які були при домі Романових.

Камер-юнкер двору його імператорської величності Павло Костянтинович Ламздорф-Галаган узяв шлюб із фрейліною їх імператорських величностей Наталією Миколаївною Хвостовою (1888–1977) – племінницею Чернігівського губернатора Олексія Олексійовича Хвостова в 1903–1906 рр. Перша їх дитина – дочка Катерина, а 19 лютого 1910 р. на світ з'явився син Григорій – один із яскравих членів роду Ламздорфів-Галаганів. Він був маленьким хлопчиком, коли почалася Перша світова війна. Про життя родини в той час практично нічого невідомо. Чи встиг Павло Костянтинович звозити своїх дітей на відпочинок у Сокиринці до початку всіх цих подій, також невідомо. Із відкритих джерел дізнаємося, що на еміграції в Парижі в 1935 р. він написав мемуари⁹. Павло Костянтинович згадує в них про те, як для нього та його братів, які переважно проживали в Петербурзі, Сокиринці були земним раєм. Весь рік діти «мріяли скоріше потрапити в чудовий білий палац, побачити синій купол, який вимальовувався, оточений гармонічною рамкою дерев»¹⁰.

А Петербург у 1914 р., за романом О. Толстого «Ходіння по муках», жив напруженим і стурбованим життям. Дух руйнування був у всьому: «Замучений безсонними ночами, що оглушує тугу свою вином, золотом, беззубою любов'ю, надриваючими й безсило-чутливими звуками танго – передсмертного гімну, – він жив наче в очікуванні фатального та страшного дня. І тому були провісники – нове та незрозуміле лізло з усіх щілин»¹¹. Цим новим і незрозумілим стали дві революції 1917 р.

Настав день, коли Павло Костянтинович прийняв рішення вивезти родину з Петрограду на південь. Імовірно, то був 1918 р. Таку думку висловив його син Григорій в інтерв'ю «Радіо Свобода» і в нарисах, які, по суті, є розповідями Григорія Павловича про свій життєвий шлях¹². Тож як склалося життя останнього графа Ламздорфа-Галагана? Отже, виїзд родини на південь...

У купе вагона шість людей. Усі їхали на північний Кавказ, який, за словами графа, переходив то до червоних, то до білих, то до зелених. Бандитів було багато. Стріляли один в одного. Діти перескакували через трупи. Павла Костянтиновича захопили червоні в станіці Балтапашинській і відправили до в'язниці. Його визволили кубанці. Він знайшов сім'ю і прийняв остаточне рішення виїхати за кордон. І розпочався шлях родини Ламздорфів до Константинополя, звідти – до Салоніків, із Салоніків – поїздом під югославське місто Белград. «І нам пощастило, – розповідав Григорій Павлович журналістові “Радіо Свобода” Михайлу Соколову. – Недалеко від Нового Саду – таке місто є – був маєток графа Хотека, австрійця, який жив там доволі давно. Але оскільки він у минулому був австро-угорським послом у Росії, а раніше міністром закордонних справ Росії був брат бать-

⁸ Жевахов Н. Воспоминания: В 2-х т. Санкт-Петербург, 1993. Т. 2. С. 36.

⁹ Сокиринцы – дворец Галаганов. *Генеалогический форум ВГД*. URL: <https://forum.vgd.ru/post>.

¹⁰ Там само.

¹¹ Толстой А. Ходение по мукам. Москва, 2018. Кн. 1. Сестры. С. 2 // *MyBook*. URL: <https://mybook.ru/author/aleksej-nikolaevich-tolstoj/sestry/read/>.

¹² Смит Э. Похождения графа Ламздорфа. *Совершенно секретно*. 2012. 2 января. URL: <https://www.sovsekretno.ru/articles/politika/pokhozhdeniya-grafa-lamzdorfa/>; «Его семья потеряла в России всё» – как русский граф стал офицером власовской РОА. *Дзен*. 2021. 7 марта. URL: <https://dzen.ru/a/YESpiUTxmaBhJKi>; Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф. *Радио Свобода*. 2004. 8 января. URL: <https://www.svoboda.org/a/24203384.html>; Вронская Д. Похождения графа Ламздорфа. *Совершенно секретно*. 2002. 1 декабря. URL: https://www.sovsekretno.ru/articles/obshchestvo/pokhozhdeniya-grafa-lamzdorfa_1/; та ін.

ка – Володимир Ламздорф¹³, цей колишній посол запросив мого батька до себе. Особливо я добре пам'ятаю приїзд наш у замок, у маєтку цього Хотека»¹⁴.

У Новому Саді Григорій Павлович почав навчатися в російській гімназії. Учителями тут були не професіонали, а колишні врангелівські пілоти. Двоє з них викладали фізику і математику. Сім'я Ламздорфів-Галаганів чудово розуміла, що повернення на батьківщину неможливе. Павло Костянтинович заходився розпочинати нове життя за кордоном. А отже, необхідно було надати синам можливість здобути гарну освіту. В Югославії це зробити було утопією, тому в 1928 р. Ламздорфи оселяються в Парижі. Там Григорій Павлович навчався також у російській гімназії. Учителі – старі професори, які до революції викладали в університетах. «Два роки, – згадував Григорій Павлович, – я сидів в одному і тому ж класі, 7-му, тому що, по-перше, не знав французької мови достатньо, а по-друге, тому що серйозне викладання було»¹⁵.

Григорій навчався, сестра Катерина працювала секретаркою в страховому товаристві, батько Павло Костянтинович заробляв гроші на двох роботах – у французькій компанії та страховому товаристві, матуся Наталія Миколаївна вишивала білизну на продаж. З'явилися в родині непогані гроші. А тут для Григорія настав час обирати професію. За його словами, кращі дипломи давали приватні французькі заклади. У головній школі в передмісті Парижа, що готувала інженерів-електриків, йому графу так і не пощастило навчатися, хоча він двічі здавав там іспити. «Було багато людей, – зізнавався він, – які були розумнішими за мене, які більше знали за мене. Закінчив, зрештою, другорядну вищу школу “Еколь брес” – по електриці. Став інженером. Але інженером я пропрацював всього кілька місяців, тому що поїхав в Іспанію в 1936 році»¹⁶.

Граф Ламздорф на боці генерала Франко

Григорій Павлович розповідав журналістам, що в Іспанію він поїхав через годину після весілля та вінчання з Ніною Андріївною Браун. Тут треба сказати, що французький уряд робив усе, аби добровольці не потрапляли до армії генерала Франко. Тим не менше, граф незаконно перетнув франко-іспанський кордон і став одним із перших російських добровольців в Іспанії. Однак франкісти заарештували Ламздорфа й звинуватили в шпionажі. Справа в тім, що іспанці вважали всіх росіян комуністами. Білоемігранти не були винятком. Григорія Павловича не розстріляли, а вислали назад до Франції. Проте він знову перейшов кордон і знову перед ним відкрила двері іспанська в'язниця. За місяць тюремного ув'язнення граф вивчив іспанську мову й пояснив франкістам, що хоче воювати проти комуністів.

Так Ламздорф опинився в Сарагосі, де вступив в іноземний легіон, з яким пройшов усю громадянську війну в Іспанії. Служив у кулеметній роті. Одразу став капралом. Після поранення – молодшим лейтенантом. Брав участь у важких боях. Зі спогадів Григорія Павловича: «Там мене навчили воювати по-справжньому: людина проти людини. Було важко, тому що техніки особливої не було, там треба було йти легіон проти бригади, люди на людей йшли в рукопашний бій. Якщо були кулемети, то це була вже колосальна техніка»¹⁷.

Отримав тяжке поранення. Пролежав місяць у госпіталі, потім відпочивав. Із Парижа приїхала до графа дружина. Домоглася того, що його не відправили на фронт. Його відправили в центр перепідготовки. Розпочалися бої за взяття Барселони. «Я був, власно кажучи, позаду, – розповідав Григорій Павлович. – Але деякі були попереду, вони також були позаду, тому що зрештою Барселона здалась, підняли білий прапор, і здалась без бою»¹⁸. За словами Ламздорфа, республіканці спокійним чином пішли до Франції. Зрештою, усі червоні перейшли кордон, а франкісти зупинилися. Так завершилася війна, яка тривала три роки¹⁹. Це – спостереження графа.

Крім участі в боях, йому доводилося допитувати багатьох російських перебіжчиків, які втекли із Радянського Союзу. Полонених було дуже мало, тому що на фронті головним чином воювали радянські танкісти і льотчики. В Іспанії СРСР використовував «Катюші».

¹³ Володимир Миколайович Ламздорф (1844–1907) – рідний брат Костянтина Миколайовича Ламздорфа, діда Григорія Павловича Ламздорфа-Галагана.

¹⁴ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ У жовтні 1936 р. в Іспанську Республіку прибули перші радянські добровольці. На першому місці росіяни – 65% (1361 особа), на другому – українці 14,4% (302 особи), на третьому – євреї 7,8% (163 особи), на четвертому – білоруси 4,6% (97 осіб) та інші національності. Див.: Каримов О. Социальный и национальный состав советских добровольцев-участников гражданской войны в Испании 1936–1939 гг. *История*. 2019. Т. 2. № 2. С. 4–8.

На думку Григорія Павловича, причина перемоги Франко полягала в тому, що він зміг опертися на соціально активну й позастанову націонал-патріотичну партію «Іспанська фаланга», а також на монархістів, професійні військові кадри та робітників, які не поділяли соціалістичних поглядів.

На початку 1939 р. Ламздорф повернувся до Франції. Із листів дружини він знав, що його шукали жандарми за ухиляння від військової служби. Ніна Андріївна боялася сказати їм, що чоловік в Іспанії, на війні. «У Парижі, – розповідав Григорій Павлович, – мене оголосили “фашистом”. Місяць просидів у тюрмі. Незабаром мене випустили і взяли до армії. Рядовим я був кілька днів – одразу ж став офіцером. Тут почалася Друга світова війна. Дев’ять місяців ми сиділи без діла. Французька армія розклалася, половина солдатів просто роз’їхалася по домівках»²⁰. Восени 1940 р., за словами графа, йому дали демобілізаційний квиток, і він повернувся до родини в Париж. Там уже хазяйнували нацисти. Як згадував Григорій Павлович, до батька приходили із гестапо з пропозицією взяти німецький паспорт, адже граф був німецького походження, фактично фольксдойч. Павло Костянтинович категорично відмовився від цього, наголосивши, що він не німець, а росіянин, і тому німецький паспорт йому не потрібний. Зрештою, його залишили в спокої.

Треба сказати, що граф Григорій Ламздорф-Галаган був хоробрим солдатом. Його нагородили французьким орденом. Отримав поранення в руку, лікувався в госпіталі, де німці взяли Ламздорфа в полон. Вдалося втекти до неокупованої зони. І знову шпиталь. Графу вилікували руку й демобілізували. Він повернувся в Париж, почав працювати інженером. А тут якраз почалася війна в Росії. Зауважимо – не в Радянському Союзі, а в Росії. Так говорив Григорій Павлович, і так було для російських білоемігрантів. Не вагаючись, він вирішив їхати в Росію перекладачем при німцях.

Чому граф Ламздорф поїхав у Росію

Григорій Павлович був переконаним антикомуністом і завжди вважав, що Сталіна треба прибрати. Німці йшли в Росію проти комунізму, такою була їхня пропаганда, отже, йому з ними по дорозі²¹. Так він обрав собі роль учасника германо-радянської війни, «коллаборанта нацистів» (вислів М. Соколова, «Радіо Свобода»). «У мене були добрі відносини з генералами, – згадував Григорій Павлович, – вони всі не радили мені їхати. Вони ж би лися з німцями раніше, і залишилися, що німці – це вороги»²². Піддався на пропаганду Геббельса, який волав більше всіх проти комунізму. Тоді граф ще не зрозумів, що це – пропагандистська брехня і нацисти, насправді, не ставлять собі за мету звільнення народів СРСР від більшовизму. «Тому що, – пояснював він, – якби я прочитав раніше книгу Гітлера “Майн кампф”, я не поїхав би ніколи в житті туди (на германо-радянський фронт – Л.С.). Але я, на жаль, не прочитав цієї книги, а він від своєї книги не відійшов ні на крок. Він свою програму остаточно й безповоротно в книзі виклав, і так по ній ішов. А там було написано, що треба розчленити Росію, забрати Україну, бо там чорнозем, а Німеччині ніколи не вистачало злаків: пшениці, жита»²³.

До такої думки Григорій Павлович дійшов пізніше, а в той час генерал Біскупський, призначений німцями шефом російської еміграції, допоміг графу прибути в Росію перекладачем при німцях²⁴. З ним поїхав його старий друг, граф Сергій фон дер Пален. Спочатку опинилися у Вязьмі в розпорядженні генерала Шенкендорфа, бо Смоленськ (згодом столиця російського «коллабораціонізму» – за визначенням путінської пропаганди, а насправді – білоемігрантів антибільшовиків) був у руках радянських органів. Григорія Павловича відправили перекладачем у штаб 6-ї танкової дивізії, яка стояла в тилу десь під Смоленськом. Почалися люті морози, і С. Пален зробив так, щоб графа відкликали у Вязьму. Тут він перебував до початку весни 1942 р. У цей час почалася підготовка до формування Російської Національної Армії неподалік білоруського міста Орша, у селищі Осинторф²⁵. Сюди направили Ламздорфа. Згодом він отримав чин молодшого лейтенанта РНА.

²⁰ Смит Э. Похождения графа Ламздорфа...

²¹ Схожі думки висловив ідеолог Всеросійської націонал-революційної партії (ВНРП) М.М. Гротт-Спасовський у журналі своєї партії «Фашист»: «Нехай німці визволяють Україну. Нехай японці визволяють Далекий Схід, Сибір. Буквально всі засоби добрі для розгрому СРСР. Нічого боятися розчленування Росії. Коли будуть створені і збережені наша загальноросійська національна єдність і міцна авторитетна влада, то буде відроджена і збережена Велика Росія. Ми вітаємо визволення Росії по частинах – ми вітаємо будь-який удар по більшовиках». Див.: Жуков Д., Ковтун І. РННА. Враг в советской форме. Москва, 2012. 336 с.: ил. (Враги и союзники) // НВО. URL: <https://nvo.ng.ru/history/2012-10-19/12>.

²² Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

²³ Там само.

²⁴ Василь Вікторович Біскупський (1878–1945) – російський гвардійський офіцер-кавалерист, учасник Першої світової війни, генерал-майор. З квітня 1918 р. служив в українській армії гетьмана П. Скоропадського. З квітня 1919 р. – на еміграції в Німеччині. Напередодні та під час Другої світової війни співробітничав з гітлерівцями. Народився в Богодухові Харківської губернії.

²⁵ Підрозділ підпорядковувався штабу абверкоманди 2-Б у Смоленську. У с. Осинторф було створено три нав-

Німців на їх території не було, лише росіяни. У Смоленську розміщався штаб, який ними опікувався. Озброєння – російське: гвинтівки, легкі кулемети, станкові кулемети, видані німцями. Годували також німці. Особовий склад формували таким чином: їздили по таборах і вербували полонених. Ламздорф і його колеги говорили змученим людям, що вони представляють тих, хто йде проти Сталіна – за Батьківщину без більшовиків. Зі спогадів Григорія Павловича: «Був наказ командира дільниці фронту віддавати нам полонених, яких ми вибирали. Але йшли всі, тому що або голодною смертю померти в таборі, або йти до нас. Ішли до нас, звичайно, тому, що залишатися в таборі нікому не хотілося. А були й такі, які залишалися в таборі»²⁶. Організатори РНА розраховували своїми силами, без німців, узяти Москву. У радянській формі ходили по тилах задля вивчення такої можливості. Але пройшли всього п'ятдесят кілометрів і вимушені були повернути назад.

У серпні 1942 р. німці відкликали всіх емігрантів із РНА. За словами Ламздорфа, це сталося тому, що почався антигітлерівський рух. Білоемігранти зрозуміли, що німці готують розпад Росії і колонізацію окупованих територій СРСР, а не націлені на боротьбу з комунізмом. Ламздорф і його однодумці шукали можливість повернутися на російську територію. Але не судилося. Граф міг виїхати до рідних у Париж, проте не кинув людей, яких витягнув із таборів. Деякі з його соратників виїхали, бо не хотіли мати з німцями нічого спільного.

У 1943 р. Григорій Павлович зрозумів, що Гітлер війну програв, бо, на переконання графа, росіяни для Німеччини були не союзниками, а найманцями. І все-таки залишився на службі. А коли почалося формування армії генерала Власова, Російська Національна Армія вся перейшла до нього. У Пскові провели парад, який приймали німці та росіяни. Збереглася світлина, на якій Ламздорф зображений із російським національним прапором (забороненим більшовиками, як і український синьо-жовтий) у руках попереду учасників параду. Його далеко видно – росту високого був граф Ламздорф.

Після Пскова, за його словами, почалася катастрофа. Довелося тікати, як колись у Франції. З'явилися нові шляхи-дороги Григорія Павловича. Французька Млава, Польща, Західний фронт, офіцерська школа для росіян у Вердені, бої на Одері з радянськими військами, Данія, куди Ламздорфа направили забрати три російських батальйони та підвезти у власівську дивізію. Повіз вояків через Берлін, але тут їх оточили. Пробиралися через Шверин не один день і врешті всіх забрали. Ламздорф зі своїми людьми опинився у французькій зоні окупації. Оскільки у Григорія Павловича був французький військовий квиток, і там було написано, що він служив у французькій армії, його призначили головним перекладачем французького штабу. Ніхто не запідозрив, що він власівець. Працював у департаційній комісії. Йому вдавалося записувати людей як таких, що вони не з СРСР, а старі емігранти. Французи, за словами Ламздорфа, на це дивилися просто: захоче людина поїхати на Батьківщину – поїде, не захоче – не поїде. Американці й англійці додержувалися документа, підписаного в Ялті: усі росіяни мають повернутися в СРСР.

У 1947 р. завдяки учасникам Руху Опору Франції Григорія Павловича викрили й відправили в тюрму, а звідти – у табір смерті. Зі спогадів Ламздорфа: «Чомусь французи вважали мене партійним. Мене врятував Хлебников, наш росіянин, який був французьким офіцером. Хлебников клопотав за мене через розвідку французьку, бо вважав, що я багато можу розповісти про Власова та про все, що цікавило французів. Тому витягнув мене з табору, а потім перекинув до американської зони. В американській зоні була розвідка, і цій розвідці потрібен був росіянин, аби знати, що, власно кажучи, у Радянському Союзі відбувається»²⁷. Але про свою роботу на американців (яким чином відбувалося добування інформації про стан справ у СРСР) Ламздорф ніколи не розповідав.

Григорій Павлович оселився в Мюнхені, де прожив два роки. Працював інженером холодильних установок. Раптово дізнався про арешт дружини Ніни Андріївни за доносом консьержки, яка розповіла, що в квартиру дружини приходили німці, що вона співала й танцювала в «Шехерезаді» – найдорожчому російському ресторані Парижа. На філіжанку чаю до Ніни Андріївни заходив адмірал Дьоніць. Граф нічого поганого в поведінці дружини не побачив – мовляв, такий час був. Обурився, що її ув'язнили. Вона пробула в тюрмі один рік. Опісля виїхала в Іспанію. Повертатися в Париж було небезпечно. У Мюнхені, в іспанському консульстві, граф отримав візу, і подружжя зустрілося в Іспанії в 1951 р. У місті, де вони жили, дружина відкрила інститут краси. Граф працював інженером холо-

чальні табори: «Москва», «Урал» і «Київ». Головний напрямок діяльності – антипартизанська боротьба. Створення фальшивих партизанських загонів. Підготовка розвідників і диверсантів для засилання в радянський тил. Улітку 1943 р. в Ріпкинському районі Чернігівської області діяв фальшивий партизанський загін, куди прибула група людей із Білорусії. Припускаємо, що із Осинторфа, де Абвер готував шпигунів, терористів, диверсантів, фальшивих партизанів і підпільників. Імовірно, що серед наставників був і Ламздорф.

²⁶ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

²⁷ Там само.

дильних установок, а вечорами допомагав дружині робити креми. Потім відкрили маленький готель на березі моря, розводили собак дорогої породи. Незабаром Ніна Андріївна захворіла, стала майже паралізованою. Її не стало в 1973 р. У 1988 р. Ламздорф вийшов у відставку і виїхав до Барселони²⁸. Він жив в Іспанії без підданства. Граф розповідав: «Вони кажуть: “Ви 50 років живете в Іспанії і ще не іспанець”. Я кажу: “Та як же ви з мене зробите іспанця? Це ж неможлива річ. Я росіянин, народився в Росії, і залишусь росіянином”»²⁹. Григорій Павлович жодному журналісту не розповів про своє українське коріння по лінії бабусі, графині Катерини Павлівни Ламздорф-Галаган – рідної племінниці графа Григорія Павловича Галагана, якому він є внучатим племінником. І прізвище в нього Ламздорф-Галаган.

Нащадки графа

Граф Г.П. Ламздорф-Галаган покинув білий світ у 2004 р. Йому було 93 роки. Своє останнє інтерв'ю він дав Михайлу Соколову – журналісту «Радіо Свобода». Це було своєрідне підбиття підсумків прожитого довгого й багатого на події життя. На питання, чи жалкує він за тим, що обрав такий життєвий шлях, Григорій Павлович відповів: «Ні, ні про що не жалкую. Єдине, що мене обурює, – це те, що я з німцями був. Сам дурень, тому що не прочитав книгу Гітлера, він мене обдурив, а я сам себе потім обдурив. Німецька пропаганда була, що проти комунізму, проти Сталіна це йде, а, виявляється, це було завойовання Росії. Я цього не знав і сам себе обдурив, якщо хочете»³⁰.

Чи зізнавався в цьому граф дружині Ніни Андріївни й синам Володимиру та Михайло-ві? Хто знає... Про свою родину Григорій Павлович практично не розповідав. Із відкритих джерел відомо, що його син Володимир народився в Парижі, став іспанським юристом, доктором наук, заслуженим професором Барселонського університету, російським монархістом, послідовним противником усього радянського, багаторічним співробітником емігрантської організації «Народно-трудова союз». І не цікавився Галаганами. Його брат Михайло мав зовсім інші інтереси. Займався туризмом, був повністю занурений у роботу. Після смерті Григорія Павловича йому дісталися його папери. Там були спогади дідуся Павла Костянтиновича Ламздорфа-Галагана. Михайло прочитав їх і почав шукати Сокиринці³¹. Знайшов сайт, завдяки якому зав'язалися контакти із Сокиринцями, Прилуками та Черніговом.

У липні 2009 р. Михайло Григорович Ламздорф-Галаган з дітьми свого брата Володимира, сином Григорієм (чиновник страхової компанії), дочкою Ритою (фотохудожниця) відвідали Чернігів. Разом із Григорієм Володимировичем Ламздорфом приїхала його одинадцятирічна дочка Лео. Вони побували в Художньому музеї і Сокиринцях, які справили на них величезне враження. Михайло Григорович, який майже сорок років пропрацював у туристичній галузі Іспанії, говорив, що в цьому регіоні можна розвивати туристичну сферу. Навіть накидав словесний проєкт і запропонував бути партнером у цьому проєкті. Сказав, що взяв із собою книгу, написану його дідом Павлом Костянтиновичем Ламздорфом-Галаганом французькою мовою – «Спогади про Сокиринці», яку поки що так і не переклали ні російською, ні українською мовами. А вона має величезний інтерес для істориків і краєзнавців³².

Разом із Єлизаветою Блейк, онукою графа Миколи Костянтиновича Ламздорфа-Галагана (дядька нашого героя), кузиною Григорія Павловича Ламздорфа та громадянкою США, Михайло Григорович із племінниками і дочкою знову прибули в Україну, аби відвідати міста своїх предків. Вони доповнили документами із сімейного архіву родовий фонд Галаганів у Центральному державному історичному архіві України в Києві. До Чернігівського художнього музею ім. Г. Галагана Єлизавета Блейк і Михайло Ламздорф-Галаган приїхали, щоб побачити відреставровані портрети подружжя Костянтина та Катерини Ламздорфів-Галаганів – прадідуся й прабабусі. Єлизавета і Михайло передали музею документи із сімейного архіву.

Незабутніми стали зустрічі в Сокиринцях, куди Михайло Григорович приїздив часто. Із розповіді Н. Маслик, завідувачки музею Сокиринського професійного аграрного ліцею: «Майже кожного літа приїздив він із Франції сюди, до родової садиби в с. Сокиринці, та рідного полкового м. Прилуки. Завжди відвідував Спасо-Преображенський собор, замовляв службу, любив просто прогулятися старими тихими вуличками Прилук. Обов'язково

²⁸ Смит Э. Похождения графа Ламздорфа...

²⁹ Там само.

³⁰ Соколов М. Продолжительность жизни. Граф Григорий Ламздорф...

³¹ Тютюнник С. Правнучка Галагана живе в Америці і варить українські борщі. *Урядовий кур'єр*. 2013. 5 вересня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/pravnučka-galagana-zhive-v-americi-i-varit-ukrayi/>.

³² Сидорова В. Галаганы вернулись в Сокиринцы?.. *Gorod.cn.ua*. 2009. 9 липня. URL: https://m.gorod.cn.ua/news_10352.html#google_vignette.

приходив до краєзнавчого музею, привітний, відкритий, цікавився справами, даруючи тепло зустрічей. Сокиринці – особливе для нього місце. Про казково-прекрасний парк і палац знав із дитинства з розповідей бабусі, пізніше – батька. По приїзді спочатку вклонився та ніс квіти на місце поховання його прадіда графа Костянтина Миколайовича Ламздорфа-Галагана»³³.

«Про казково-прекрасний парк і палац знав із дитинства з розповідей бабусі, пізніше – батька» – важливе свідчення того, що Григорій Павлович Ламздорф-Галаган все-таки не забував про своє українське коріння, про Сокиринці, де, імовірно, бував дитиною за життя дідуся Костянтина Миколайовича, але з якихось причин не розповідав про це журналістам. Зі слів Н. Маслик, востаннє Михайло Григорович приїхав влітку 2015 р. з племінниками. Він був тяжко хворий. Жив у Прилуках, але кожного дня приїздив у Сокиринці. Настав день прощання. Виявилося – назавжди. «31 січня 2016 р. пішов у вічність Михайло Григорович граф Ламздорф-Галаган, залишивши багато друзів у Сокиринцях, у Прилуках та свою безмежну любов до рідної України», – написала Н. Маслик.

На жаль, Григорій Павлович не дожив до тих днів, коли його син Михайло відвідав Україну, Сокиринці, Прилуки і Чернігів, не почув його схвильовані розповіді про родинне гніздо, про українців, з якими зустрічався. Батькові й синові Ламздорфам не судилося також тримати в руках унікальне видання за назвою «Григорій Галаган. Журнал (1836–1841)», яке побачило світ 2020 р.³⁴ Зі сторінок книги постає привабливий образ їхнього юного тоді предка як національно сформованої людини, яка вже мала своє власне уявлення про Росію. Григорій Галаган зробив жорсткий запис у «Журналі»: «Презренный русский народ! И тебе суждено с твоим деспотом распространяться, подавлять другие народы, останавливать в них жизнь, убивать в них всё изящное, всё народное, смеяться над тем, чем они должны перед тобою гордиться. Украина! Украина! Ты готовилась быть деревом, ты росла независимо и так прекрасно, ты цвела, но Русь презренная тебя подавила, ты чахнешь и из дерева делаешься кустом!»³⁵

В умовах нинішньої російсько-української війни це висловлювання Григорія Павловича Галагана сприймається особливо гостро. На чиему боці опинився би граф Ламздорф, його онук? Важко припустити. Адже він був людиною без Батьківщини, людиною, у якої Батьківщину відібрала влада, політичні й духовні нащадки якої нині знову прийшли війною в Україну. За висловом французького католицького священника і письменника XIX ст. Жана-Батиста Анрі Лакордера, така людина – піщинка, віддана на свавілля випадковостям часу та простору.

References

Karymov, O. (2019). *Sotsyalnyi y natsionalnyi sostav sovetskykh dobrovol'tsev-uchastnykov hrazhdanskoï voïny v Yspanyy 1936–1939 hh.* [Social and national composition of Soviet volunteers-participants of the Spanish civil war 1936–1939]. *Ystoryia – Hystory*, T. 2, 2, С. 4–8.

Kolesnyk, I. (Ed.). (2020). *Galagan H. Zhurnal (1836–1841)* [Galagan G. Journal (1836–1841)]. Kyiv, Ukraine.

Maslyk, N. (2017). *Zalyshylas bezmezhna liubov...* [Boundless love remains...]. *Hrad Pryluky – Pryluky city*, 5, P. 3.

Tiutiunnyk, Ye. (2013). *Pravnychka Galagana zhyve v Amerytsi i vart ukrainski borshchi* [Galagan's great-granddaughter lives in America and cooks Ukrainian borscht]. *Uriadovi kurier – A government courier*, 5 September.

Zhukov, D., Kovtun, Y. (2012). *RNNA. Vrah v sovetskoï forme* [RNNA. The enemy in Soviet uniform]. Moscow, Russia.

Студьонова Людмила Валентинівна – бібліотекар відділу краєзнавства Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Софії та Олександра Русових, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України, лауреат премії ім. Л. Глібова (пр. Мирю, 41, м. Чернігів, 14000, Україна).

Studyonova Lyudmila – librarian of the department of local history of the Chernihiv Sofia and Oleksandr Rusov regional universal scientific library, honored cultural worker of Ukraine, member of the National union of local historians of Ukraine, laureate of the L. Hlibov award (41 Miru Av., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: studenova2001@gmail.com

Дата подання: 23 жовтня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 квітня 2025 р.

³³ Маслик Н. Залишилась безмежна любов... *Град Прилуки*. 2017. № 5. С. 3. Фот.

³⁴ Галаган Г. *Журнал (1836–1841)* / Упор., вступ. та прикінцева ст., комент.: М. Будзар, С. Ковальов; за ред. І. Колесник. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с.

³⁵ Там само. С. 145.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Студьонова, Л. Примхи долі, або Герой ненаписаного авантюрного роману: Григорій Павлович Ламздорф-Галаган (1910–2004). *Сіверянський літопис*. 2025. № 2. С. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.250216.

Цитування за стандартом APA

Studyonova, L. (2025). Prymkhy doli, abo Heroi nenapysanoho avantiurnoho romanu: Hryhorii Pavlovych Lamzdorf-Halahan (1910–2004) [The vagaries of fate, or the hero of an unwritten adventure novel: Grigoriy Pavlovich Lamzdorf-Galagan (1910–2004)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 145–155. DOI: 10.58407/litopis.250216.

